

УМОВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ДІЙОВИМ КАЯТТЯМ

Норма про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям є однією з новел вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність. Згідно зі ст.45 КК України особа, яка вперше учинила злочин невеликої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після вчинення злочину шире покалася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані збитки або усунула заподіяну шкоду.

Правова підстава звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям називає умови звільнення¹, які можна класифікувати таким чином:

1) умови, що відносяться до вчиненого діяння (вони окреслюють межі застосування ст.45 КК): вчинення злочину вперше, невелика тяжкість вчиненого злочину;

2) умови, що відносяться до післязлочинної поведінки особи (в структурно-генетичному аспекті вони є основними, оскільки визначають зміст дійового каяття): шире каяття, активне сприяння розкриттю злочину, повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди.

Аналіз тексту ст 45 КК дозволяє висловити деякі зауваження щодо змісту та формулювання умов звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям.

Вчинення злочину вперше. Буквально *вперше* означає *в перший раз*, тобто те, що особа раніше злочинів не вчиняла ніколи. Але системний аналіз приписів КК свідчить, що закон має на увазі вчинення злочину не *фактично*, а *юридично* вперше. Тому злочин вважається вчиненим вперше у випадках: 1) якщо раніше особа дійсно не вчиняла злочинів ніколи (фактичне вчинення злочину вперше); 2) якщо особа раніше вчиняла злочини, була засуджена, але всі кримінально-правові наслідки цього для неї вже минули і в установленому законом порядку вона вважається такою, що не має судимості; 3) якщо особа вчиняла раніше злочини, але на законних підставах була звільнена від кримінальної відповідальності. Таким чином, допускається звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям особи, яка і раніше вчиняла злочини, але звільнялася від відповідальності за них. Оскільки вчинення злочину вдруге свідчить, як правило, про підвищення громадської небезпечності особи, а крім того неодноразове звільнення від кримінальної відповідальності може сформулювати в особи установку на безкарність, то можливість звільнення від кримінальної відповідальності вдруге за невеликий проміжок часу (наприклад, протягом року), на наш погляд, необхідно обмежити.

¹ Умовами звільнення від кримінальної відповідальності ми називаємо вказані у нормі — правовій підставі звільнення обставини, що у сукупності визначають можливість чи необхідність застосування вказаного в даній нормі виду звільнення.

Невелика тяжкість вчиненого злочину. Це означає, що за злочин передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання (ч. 2 ст.12 КК). Вчиненому КК злочинів невеликої тяжкості 210 (30,2% загальної кількості), що, принаймні теоретично означає ширшу перспективу для застосування ст.45 КК. Існує погляд, що можливість застосування норми про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям необхідно передбачити також і при вчиненні злочинів середньої тяжкості, оскільки її ефективність стане найвищою у випадках, коли з її допомогою буде забезпечуватися цілісність фондів майна власника, а більшість злочинів проти власності є злочинами саме середньої тяжкості [1, с.18]. Тут, очевидно, слід визначити мету, яка поставлена перед цим видом звільнення від кримінальної відповідальності. Нею є не лише виявлення справедливості, гуманізму, але й сприяння виконанню завдання правовідновлення (обмеження і відшкодування шкоди від злочинців, відновлення порушених злочинами прав і законних інтересів осіб). Зважаючи на те, що кількість злочинів проти власності в Україні сягає половини всієї зареєстрованої злочинності, а матеріальні збитки від злочинів лише в 2000 р склали 35,3 млн грн., то сферу застосування ст.45 КК дійсно можна було б розширити й на випадки вчинення злочинів середньої тяжкості.

Викликає зауваження обраній в законі спосіб сполучення в тексті закону розглянутих умов звільнення від кримінальної відповідальності. Так, М.І. Панов підкреслює: «Слова або словесні комплекси, включені в норми КК, повинні відрізнятися високою інформативністю, однозначністю, семантичною жорсткістю»[2, с.80]. На нашу думку, ця вимога щодо точності норм кримінального права порушена при конструюванні ст.45 КК. Буквальне тлумачення фрагменту *«Особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості...»* дозволяє зробити висновок, що ст.45 КК можна застосувати у випадку, коли особа раніше вчиняла злочини, та вони були тяжкими (отже, невеликої тяжкості злочин нею вчинено дійсно вперше). Для однозначності змісту закону слід перенести вказівку про тяжкість злочину після сполучника «якщо»: *«Особа, яка вперше вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо він є злочином невеликої тяжкості...»*. Це приведе букву закону у відповідність із його духом.

Шире каяття. На нашу думку, шире каяття можна визначити як психічний стан особи після вчинення злочину, в якому вона, усвідомлюючи свою провину, відверто, правдиво й широко жалкує за вчиненим і засуджує своєю громадсько-небезпечну поведінку. В основі широкого каяття лежить почуття жалю і сорому з приводу вчиненого діяння, а змістовний центр ваги у його розумінні знаходиться в сфері морально-психологічних переживань особи. Тому визначальним у його пізнанні є з'ясування переживань і емоцій людини. Як умова звільнення від кримінальної відповідальності воно повинне бути засвідчене і процесуальними засобами зафіксоване, що вимагає від юриста значних психологічних знань. У зв'язку з цим вважаємо, що, включивши в конструкцію дійового каяття розглядувану ознаку, законодавець переоцінив реальні можливості практики, а тому шире каяття може перетворитися на вимогу декларативну, бажаний морально-правовий ідеал, існування котрого як умови

звільнення від кримінальної відповідальності утруднить правильне застосування ст.45 КК, підвишивши ризик припущення помилок і порушень закону. Проблема, на наш погляд, полягає в тому, як практично визначати і чим фіксувати його наявність? На сьогодні немає засобів, за допомогою яких можна було б, проникнувши у глибини людської психіки, правильно встановити цю ознаку. Працівники правоохоронних органів, як правило, слабо орієнтуються в психологічних механізмах регуляції поведінки, а психологічні уявлення й поняття, які в разі необхідності ними використовуються, частково безнадійно застаріли, частково спростовані розвитком сучасної психологічної науки [3, с.228–229]. До того ж, з великою долею вірогідності можна припустити, що, прагнучи досягти сприятливих для себе наслідків, частина обвинувачених буде імітувати щире каяття. Розізнати ж нещирість людини іноді буває досить важко – адже вмілий брехун здатний контролювати свої емоції незалежно від того, якою б складною не була обстановка. При оцінці щирого каяття не можна покладатися на самі лише слова обвинуваченого, на його запевнення про каяття й самозасудження, словесні визнання провини, обіцянки виправитись і т. ін. Правозастосовець може припуститися й іншої помилки: коли людина знаходиться в стані напруги або просто не знає, що її чекає, то може скластися враження, що вона говорить неправду. Тому вияви її розкаяння, навіть якщо вони відповідають дійсності, можуть бути помилково розцінені як введення слідства чи суду в оману. Об'єктивним показником щирого каяття вважається післязлочинна поведінка особи [4]. Однак такі розповсюджені її види, як відшкодування збитків, усунення шкоди, сприяння розкриттю злочину, з'явлення із зізнанням, виходячи зі змісту ст.ст.45 та 66 КК, мають самостійне кримінально-правове значення, бо вказані в законі поряд із щирим каяттям. Тому вони можуть бути лише додатковими критеріями оцінки каяття як щирого. Нарешті, звернення до семантичного значення змісту ознаки «щирий», показує, що це «який прямо, *безкорисливо* (курсив наш. – О.Ж.), чистосердечно виражає свої почуття, думки; відвертий, правдивий; справжній, дійсний»[5, с.919]. На нашу думку, не можуть бути названими *безкорисливими* вчинки особи, яка знає, що має можливість позбутися кримінальної відповідальності за злочин і уникнути тим самим пов'язаних із засудженням і покаранням значних соціальних, моральних і матеріальних втрат. Виходячи з вищевикладеного необхідно відмовитися від даної обставини, як умови звільнення від кримінальної відповідальності або заміна її іншою умовою (наприклад, умовою з'явитися із зізнанням).

Активне сприяння особи розкриттю злочину. Це поведінка, яка полягає в інтенсивній і ефективній допомозі особи правоохоронним органам у з'ясуванні всіх обставин справи. Вона може виражатися в повідомленні органам слідства чи суду ще невідомої їм інформації про обставини вчиненого злочину та про його учасників, в активній допомозі у проведенні слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, експертиз, відшукуванні речових доказів, свідків тощо. Під час з'ясування змісту даної умови незрозумілими є часові межі, в яких поведінка особи може вважатися сприянням розкриттю злочину, бо чітке визначення обсягу поняття «розкриття злочинів» відсутнє – в літературі, КПК та

відомчих нормативних актах ним позначають як виявлення ознак злочину й осіб, що його вчинили, так і повне встановлення обставин події злочину і винних осіб, забезпечене збиранням і процесуальним закріпленням доказів [6, с.127–132]. Якщо в розглядуваній нормі вважати злочин *розкритим* із встановленням особи, яка його вчинила, то це означатиме, що особа, затримана на місці скоєння злочину, автоматично втрачає право на звільнення від відповідальності, а злочинеш, який вдало зникає – підвищує свої шанси на це (адже він може з'явитися із зізнанням, і цим сприяти розкриттю злочину). Вважаємо, що диспозиція ст.45 КК вимагає поширювального тлумачення поняття розкриття злочину і включення до нього ще й такої діяльності, як розслідування злочину (пошук і процесуальне закріплення доказів). Розкриття і розслідування – процеси взаємопов'язані, але не ідентичні, тому закон приписує ототожнювати неоднакові за змістом юридичні поняття. У зв'язку із цим текст ст.45 КК повинен містити також і вказівку про сприяння в розслідуванні злочину.

Повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди. Ці альтернативно названі в диспозиції ст.45 КК обставини є близькими за змістом, що може приводити до їх змішування, випадкового застосування. На наш погляд, для правильного розуміння вказаних умов звільнення, необхідно виходити із специфіки предмету злочинного посягання та характеру завданої йому шкоди. Відшкодування збитків повинне відбуватися у разі настання наслідків майнового характеру і є компенсацією, тобто вкладенням винним власних коштів в фонди потерпілого (шляхом сплати вартості втраченого або пошкодженого майна, передавання свого майна, надання іншого його еквіваленту тощо, враховуючи при цьому як позитивну шкоду, так і втрачену вигоду). Усунення заподіяної шкоди – це ліквідація шкідливих наслідків злочину власними силами винного (ремонт пошкодженої речі, принесення публічних вибачень, спростування неправдивих відомостей, забезпечення лікування потерпілого і догляду за ним, надання медичної та іншої допомоги, направленої на відновлення здоров'я тощо). Цей метод правовідновлення може мати місце в разі заподіяння шкоди як матеріального (майнового, фізичного), так і нематеріального (морального, організаційного) характеру.

Вважаємо, що відшкодування збитків і усунення шкоди за змістом ст.45 КК – це діяльність, спрямована на ліквідацію не тільки громадсько небезпечних наслідків, передбачених диспозицією статті Особливої частини КК, але й шкоди (збитків), які причинно пов'язані із вчиненням громадсько небезпечним діянням, але лежать поза межами складу злочину (моральної шкоди, витрат на стаціонарне лікування особи, що потерпіла від злочину, судових витрат тощо). Чинне законодавство приписує у випадках закриття справи з не реабілітуючих обставин вирішувати питання про вищевказані виплати в порядку цивільного судочинства. Таким чином, вихід особи із сфери кримінально-правових відносин не виключає продовження відносин цивільно-правових, що потребує від держави додаткових витрат процесуального, організаційного характеру. На нашу думку, норма про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям може бути визнана дійсно ефективною лише в тому випад-

ку, якщо після її застосування зникне необхідність продовження будь-яких, а не лише кримінально-правових відносин з приводу вчиненого діяння

Список літератури: 1. Кушнарев В.А. О необходимости совершенствования института деятельного раскаяния //Российский следователь. 2001. №2. 2. Палов Н.И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники // Правоведение. 1987. № 4. 3. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. К., 1999. 4. Крутшиков Л.Л. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве. Часть особенная: Учеб. пособие. Ярославль, 1979. 5. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. К., 1999. Т. 4. 6. Бирюков Г.М. Понятие «раскрытие преступлений»: теория и практика. //Вісник Луган. ін-ту внутр. справ. 1998. №3.

Надійшла до редакції 12.02.02

С.В. Бабанін

ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ БЕЗПЕКИ РУХУ НА ТРАНСПОРТІ (СТ.291 КК УКРАЇНИ)

На сьогодні транспорт в Україні – це спина система, найважливіша галузь господарства, покликана задовольняти потреби суспільства у перевезеннях. В цій системі виняються, поряд з іншими злочинами, злочинні порушення правил безпеки, які незалежно від виду транспорту (залізничного, водного, автомобільного тощо) кваліфікуються за однією кримінально-правовою нормою – ст.291 КК України 2001 року. Суб'єктами зазначених суспільно небезпечних діянь є пішоходи, велосипедисти та інші особи, які порушили чинні на транспорті правила про охорону порядку і безпеки руху, якщо ці порушення спричинили зазначені в законі наслідки.

Безпека руху та експлуатації транспорту, а також право власності на транспорт з давніх часів виступали об'єктом кримінально-правової охорони, яка здійснювалась кримінальним законодавством, діючим на території нинішньої України у різні періоди. Так, згідно зі ст.12 Короткої редакції Руської Правди (Правди Ярослава), часом появи якої вважають 10 – 30-ті роки XI ст., злочинном вважалася незаконне користування чужим майном, особливо самовільна їзда на чужому коні [1, с.56, 64]. «На Запорізькій Січі у XVIII ст.поширеним був такий злочин як конокрадство, котре, всупереч законодавству, розглядалося населенням як тяжкий злочин, траплялися й випадки самосуду» [1, с.242]. Вищезазначені кримінально-правові норми, які діяли колись на території України, безумовно охороняли аналогічні суспільні відносини (блага, цінності), які зараз охороняє ст.289 КК України: «Незаконне заволодіння транспортним засобом».

Кримінальне законодавство царської Росії не передбачало єдиної норми, яка б встановлювала відповідальність за злочинне порушення чинних на транспорті правил приватними особами. Якщо звернутися до Кримінального Уложення Росії від 22 березня 1903 року, то злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту ми знайдемо у багатьох главах цього нормативного акту. На наш погляд, схожі елементи з нині діючим складом злочину, передбаченим статтею 291 КК України 2001 року, мали десять статей: ст.ст.139, 231, 392, 397, 398, 403, 407, 558, 566, 570 (наприклад, ст.139 передбачала відповідальність за